

*Григорій Клочек,
д. філол. наук, проф.*

ПРОБЛЕМИ «ШКІЛЬНОГО» ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА: ПОГЛЯД НА ПЕРСПЕКТИВУ

У статті аналізуються недоліки діючої програми з літератури для середньої школи і пропонуються принципи її реформування. Визначається специфіка шкільного літературознавства та накреслюються перспективи його розвитку. У зв'язку з цим розглядаються основні вимоги до нового покоління підручників та методичних посібників з художньої літератури.

Ключові слова: література, викладання, середня школа.

В статье анализируются недостатки действующей программы по литературе для средней школы и предлагаются принципы ее реформирования. Определяется специфика школьного литературоведения и рассматриваются перспективы его развития. В связи с этим определяются основные требования к новому поколению учебников и методических пособий по литературе.

Ключевые слова: литература, преподавание, средняя школа.

The article analyzes drawbacks of the current syllabus in Literature for the secondary school and suggests principles of its reforming. The specific character of school study of literature is being defined and the prospects of its development are being considered. In this connection there defined basic requirements to the new generation of textbooks and manuals in Literature.

Keywords: literature, secondary school.

«Шкільне» літературознавство – окремий напрям нашої науки. Для літературознавців, що задумуються над сенсом своєї професійної діяльності, цей напрям мав би бути особливо притягальним: працюючи на школу, тобто працюючи для вчителя та учня, виходиш на аудиторію максимально широку, багатотисячну, яка з вдячністю приймає плоди твоєї праці.

Чесно кажучи, наше літературознавство у великому боргу перед школою. Воно вже стало всуціль «дисертаційним», заклопотаним лише здійсненням своїх, суто дисертаційних ритуалів, і через те безконечно віддалилося від потреб школи. Один з таких ритуалів – намагання про прості речі говорити нудно і складно. А школа вимагає іншого – великого мистецтва про складні речі говорити цікаво й зрозуміло.

Проблема полягає у тому, що наше літературознавство не відчуває цього боргу перед школою.

Завдання мого виступу полягає в тому, щоб звернути увагу колег на специфіку та проблеми «шкільного» літературознавства, накреслити перспективу його розвитку, врешті-решт зацікавити цим напрямом, де можна прикласти свої сили, відчувати себе і потрібним, і корисним...

Деякі принципи реформування шкільної програми з літератури. Сьогодні шкільна літературна освіта знаходиться в глибокій кризі. Мені доводилося не раз про це писати. За дорученням МОНмолоді і спорту, я

розробив Концепцію реформування шкільної літературної освіти, яка була надрукована в журналі «Дивослово» (2011р., № 10), і протягом 2012 року активно обговорювалася на сторінках цього видання. Основні положення Концепції були схвалені учасниками обговорення. Справа за її реалізацією. Щоб зрозуміти, в яких напрямках має розвиватися «шкільне літературознавство», котре орієнтуватиметься на цю Концепцію, прокоментую кілька принципових вимог, яких мають дотримуватися майбутні шкільні програми з української літератури.

1. На вивчення кожного твору має виділятися така оптимальна кількість часу, яка давала б учителеві можливість організувати його вивчення у відповідності до мети і завдань, що стоять перед художньою літературою як навчальним предметом.

Один із головних недоліків нині діючої програми полягає у тому, що вона перетворила вивчення літератури у шаленні перегони по літературних періодах, напрямках, іменах і творах. Цей калейдоскоп імен і творів не дає вчителю часу для того, щоб допомогти учням відчутти красу художнього слова, зануритися у смислові глибини художнього твору. Відбувається запрограмоване ковзання по поверхні літературних явищ, яке просто не дає вчителю можливості працювати з художніми текстами. Грубо порушується засадничий концепт методики викладання літератури, сформульований Василем Сухомлинським таким чином: «Уявімо собі, що в класі вивчається музика. Учитель з уроку в урок говорить про музику, а музики діти не чують, бо немає в класі жодного музичного інструмента. На жаль, так часто буває й з вивченням літератури: є слова про літературу, але не чути живого художнього слова. [...] Слово на уроці літератури – це те ж саме, що мелодія на уроці музики». (Сухомлинський Василь. Стежка до квітучого саду // Літ. Україна. – 1969. – 26 вересня).

Не буде перебільшеним твердження, що все останнє десятиліття завдяки такій «калейдоскопічній» програмі відбувалось **масове відлучення** українського школяра від рідної літератури, відлучення, яке вже позначилося на морально-етичному, загальнокультурному і, відповідно, розумовому розвитку кількох поколінь молодих людей.

2. До програми мають входити лише високохудожні твори.

Вирощення імпліцитного, інтелектуального читача можливе лише на матеріалі літературної класики. Шкільна програма з літератури, основу якої становить вища літературна класика, набуває потужної системотвірної енергії, здатної зрушити, активізувати літературну освіту як процес з усіма його складовими. Класика має становити основний корпус програми для старших класів. Завдяки обмеженій кількості «програмових» творів на вивчення кожного з них виділятиметься більше навчального часу. Таким чином учитель дістане змогу домагатися якіснішої роботи з текстом. Успішне освоєння літературної класики – це одна з найбільш благодатних можливостей підніматися до життєвих істин, в тому числі і вічних істин буття. Завдяки відчутному зменшенню кількості програмових творів з'явиться можливість сконцентрувати пізнавально-освітні зусилля на вивченні окремих творів. У результаті концентрації на собі всезагальної уваги, програмові твори

набуватимуть *всеукраїнської знаковості*. Здійснюватиметься колективний пошук оптимальних методичних підходів до їх шкільної інтерпретації.

3. Ретельне дотримання принципу відповідності як змісту, так і форми творів віковим особливостям власне сучасних учнів.

Кожний твір, який претендує стати «програмовим», має пройти найсерйозніше «тестування» на відповідність багатьом параметрам. При цьому необхідно шляхом моделювання процесу сприймання цього твору сучасним школярем спрогнозувати його реальний навчально-розвиваючий, когнітивний, етичний та естетичний потенціали впливу.

Критерій *«краса художньої форми»* має бути однією з найважливіших. Треба, звичайно, враховувати, що всі по-справжньому високохудожні твори мають високоорганізовану форму (справжня художність неможлива без досконалої форми). Проте необхідно взяти до уваги, що окремі високоталановиті твори позначені **особливо увиразненою красою**. Саме такі твори повинні мати пріоритети при відборі до програми.

Потребує вирішення уже давно існуюча проблема, що стосується неспроможності дев'ятикласників через свій ще далеко незрілий вік піднятися до осмислення окремих творів Тараса Шевченка. Через це більшість учнів буквально розходяться в часі із найбільш потужними в художньому та філософському планах шедеврами нашого найбільшого поета. Виходячи з цього, пропонується запрограмувати на останній семестр одинадцятого класу спеціальний курс «Вершини українського письменства», у якому учні змогли б неквапно осмислити такі складні і по-справжньому знакові твори української класики, як посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» Тараса Шевченка, «Мойсей» Івана Франка, одну із драм Лесі Українки.

Підручники.

Нова програма потребує усвідомленого творення нового покоління підручників. При цьому необхідно враховувати, що в існуючих на даний час підручниках як для середніх, так і для старших класів, є багато цінних методичних знахідок, вдалих методичних вирішень, які потребують збереження і використання.

Принципи, за якими формуватиметься нова програма, мають бути визначальними і для нового покоління підручників. Орієнтація на твори високої (бажано – найвищої!) художньої вартості, врахування вікових особливостей власне сучасного учня, кардинальне скорочення кількості оглядових тем та письменницьких імен, пом'якшення історико-літературного підходу, відхід від «шкільної поезики» й поступовий вихід на поле поезики теоретичної (загальної, функціональної), яка вибудовується на засадах розуміння твору як системно-цілісного функціонуючого «організму», що генерує художню енергію, інтеграція мовної та літературної освіти в старших класах за принципом три уроки літератури плюс один урок мови, включення до інтегрованого курсу елементів риторики – всі ці тенденції нової програми, перебуваючи в складному, та все ж реально відчутному взаємоузгодженні, мають знайти органічне, оптимально вивірене втілення у новому поколінні

підручників з літератури. Формування моделі підручника нового покоління має відбуватися в таких напрямках:

1. Вироблення стилю викладу є однією з головних проблем створення підручників. До її вирішення треба ставитися осмислено й вимогливо. При цьому необхідно уникати крайнощів, які полягають як в надмірній занауковленості, що часто переходить у «залізобетонність» літературознавчого тексту, так і в його надмірній кучерявості, розчуленості, у посиленні белетристичних елементів. Існує величезний стильовий досвід популярного й цікавого викладу складного наукового матеріалу, який потребує засвоєння. Стиль викладу матеріалу, рівень його естетичної культури визначається багатьма чинниками, серед яких домінантними є уміння вибирати та компонувати сам матеріал, надавати йому інформаційної свіжості.

До складових стилю треба віднести його здатність набувати адекватності (відповідності) стосовно інтерпретованого матеріалу, бо одна справа – виклад біографії письменника, інша – аналіз поетичного твору, ще інша – аналіз проблематики роману, ще інша – характеристика літературної епохи в оглядовій темі.

Особливо важлива риса стилю автора, його літературознавчої кваліфікації та педагогічної майстерності – в умінні дотримуватися принципу ощадності, яка виявляється в точному відчутті міри, – ця особливість важлива не лише тому, що засвідчує талановитість автора чи авторського колективу («талант – це почуття міри»), а й тому, що визначає доцільність «методичних» складових підручника – різного роду питань, завдань, консультативних моментів, теоретико-літературних дефініцій тощо, якими недопустимо перевантажені майже всі існуючі підручники (особливо це стосується підручників для 5–9 класів).

І понад усіма цими вимогами – найголовніша: естетика стилю підручника визначається умінням автора про складні речі говорити зрозуміло. Власне за цією здатністю прозоро висловлювати складні думки криється високий професіоналізм літературознавця, поєднаний з талантом Учителя, Педагога.

Принцип *краси стилю* підручника треба розглядати як атрибут гуманної педагогіки.

Краса стилю підручника – основний критерій його оцінки. Бо наявність краси – це перша і головна ознака довершеності.

Підручник – це те, що завжди **під рукою** в учня. З цією щоденною для нього книгою він спілкується постійно. І якщо з цієї книги до учня постійно струмує благотворна, ошляхетнююча енергія краси, то це означає, що вона якнайкращим чином виконує свою високу педагогічну місію.

2. Внутрішня структурованість і змістовність підручників має відповідати «духу і букві» Концепції, де «буква» – це програма, що побудована на зазначених вище принципах, а «дух» – надзавдання, що полягає у **виращенні** (термін Шалви Амонашвілі) читача, наділеного високим рівнем імпліцитності, здатного, за словами В. Сухомлинського, відчувати «аромат поетичного слова».

Підручники хрестоматійного типу для 5–9 класів за своєю структурою є встояними, перевірені практикою, вони акумулювали багатий методичний досвід. Тому вони потребують менше реформаторських втручань щодо структурування. Тут важливо шляхом відбору всього найціннішого оптимізувати методичну складову, яка має здійснюватися з врахуванням двох головних вимог: 1) виразній спрямованості методичної складової на виховання в учнів читацького інтелектуалізму, тобто читацької імпліцитності; 2) розвиток усного та писемного мовлення при їх тісній взаємодії; 3) радикального розвантаження від тих «запитань і завдань», яких явно забагато в наявних підручниках, через що вони, деконцентруючи увагу, приносять більше шкоди, аніж навчального ефекту, – тут теж доцільно застосувати закон ощадності.

Зміст і структура підручників для 10-х–11-х класів потребують суттєвих змін у відповідності до нової Концепції.

Оглядові розділи мають взяти на себе основне завдання у справі навчального інформування про головні історико-літературні періоди. При цьому важливо, щоб вони створювали наочний суспільно-політичний *образ часу*, осмислення якого давало б можливість розуміти найбільш суттєві характеристики зумовленої тим часом літературної епохи. Уміння вибрати основне у відповідному історико-літературному періоді з його подальшим інтерпретаційно здійсненим увиразненням – ось що вимагається від авторів підручника щодо висвітлення оглядових тем.

У зв'язку з кардинальним скороченням кількості письменницьких імен орієнтація на твори вищої художньої проби обумовлює суттєве реформування змісту і структури монографічних розділів, тобто розділів, присвячених вивченню життя і творчості окремих письменників.

Основні компоненти таких розділів: 1) біографія письменника; 2) детальний аналіз одного-двох творів (йдеться про твори невеликих розмірів, поезій, оповідань) або ж одного-двох уривків з великих за розмірами творів (зрозуміло, що такий аналіз має бути складовою частиною цілісного аналітичного розбору твору); 3) консультативно-інструктивної частини, що складається з консультацій стосовно вивчення окремих творів, алгоритмів їхнього аналізу, написання письмових робіт, завдань з риторики тощо; 4) теоретико-літературного матеріалу.

Біографія письменника має створювати його живий образ, водночас важливо, щоб він постав як видатна особистість, як син свого народу (хай не лякає пафосність цього вислову, бо ж вивчатиметься творчість видатних творчих особистостей – класиків вітчизняної літератури). Виклад біографічного матеріалу повинен бути насичений інформацією, яка готуватиме учня до глибокого сприймання його творчості – йдеться про активізацію біографічного методу вивчення літератури. Тому треба звертати увагу на особливості художнього обдарування письменника, впливи середовища, в т.ч. і творчого, на окремі моменти психології творчості, на формування стилю і т.д. Має бути відповідність, певний перегук між біографією митця та наступним аналізом його творчості. Йдеться про задіяність відомого принципу «якщо в першій дії

спектаклю на стіні висить рушниця, то в заключній частині вона повинна вистрілити».

Детальний аналіз творів, здійснений шляхом **повільного прочитання** твору або ж окремих його фрагментів, – це принципово новий вид «підручничкового» аналізу і, відповідно, роботи на уроках літератури, завдання якого полягає у вихованні в учня умінь та навичок більш глибокого сприймання і розуміння художнього тексту.

Йдеться про метод, навчальна ефективність якого у вихованні імпліцитного читача є високою і який вже давно використовується найбільш талановитими і досвідченими вчителями-словесниками.

Консультативно-інструктивна складова покликана навчати учнів самостійно вчитися.

У зв'язку з тим, що збільшення навчального часу на вивчення окремих творів, ширше застосування методу повільного прочитання створює ситуацію, коли безпосередньо на уроках вивчатиметься обмежена кількість творів, – екстенсивний спосіб навчальної роботи над художніми текстами поступиться інтенсивному. Відповідно змінюватиметься і характер домашніх завдань – від засвоєння тексту підручника (т. зв. «критики»), яким часто обмежується виконання домашніх завдань, до самостійної роботи над твором, що скеровується відповідними консультаціями, пропонованими алгоритмами.

Було б помилкою пропонувати загальні для всіх творів схеми аналізу. Кожний твір – окремий «організм» зі своїми виразно проявленими домінантами. Тому аналіз кожного окремого твору потребує індивідуального підходу і, відповідно, ексклюзивного алгоритму аналізу.

Подібні консультативні матеріали мають спрямовувати творчу роботу учнів на написання письмових творів, проголошення учнями доповідей і т.д. Іншими словами, запрограмування учнів на самостійну роботу є одним із головних завдань підручника.

Добре розроблена інструктивно-консультативна складова забезпечує продуктивний діалог *підручник – учень*, суть якого в тому, що підручник програмує самостійну роботу учня, ставить йому проблемні запитання, тестує, а учень шукає і знаходить у підручнику відповіді, які виникають у нього.

Супровідна методична література.

Система навчальних посібників, які немовби оточують підручник, узгоджено «співпрацюють» з ним, мають відігравати важливу роль у піднесенні якості літературної освіти.

Старий, ще радянських часів, навчально-методичний комплекс видань уже зруйновано, новий – перебуває у стадії становлення. З'явилися цінні напрацювання: поволі ліквідується криза, пов'язана з відсутністю в достатній кількості друкованих художніх текстів, що вивчаються в школі, приємно вражають ілюстровані хрестоматії, присвячені «програмовим» письменникам (видавничий проект «УСЕ»). Проте поряд з цими та іншими досягненнями в умовах «вільного ринку» відбулось масове продукування нашвидкуруч зробленої «допоміжної» літератури, що наділена відверто «мінусовою» ефективністю. Йдеться про збірники «Золотих творів», шпаргалки до усних

екзаменів, посібники, в яких переказуються сюжети класичних літературних творів.

Реалізація Концепції неможлива без нового покоління супровідної методичної літератури.

Основні жанри такої літератури:

1. **Навчальний посібник-хрестоматія**, присвячений монографічному вивченню творчості письменника. Орієнтовні змістові та структурні параметри такого посібника: 1) біографія письменника; 2) тексти вибраних творів; 3) аналіз творів, в т.ч. і здійснений за методикою повільного прочитання; 4) методична складова (рекомендована тематика доповідей, письмових творів, матеріали для перевірки знань тощо); 5) ілюстративна частина (фотографії тощо). Основне завдання такого типу посібників полягає в тому, щоб продублювати на вищому інформаційному та методичному рівні відповідні розділи з підручників для 10–11 класів. Існуючий орієнтир для таких посібників – «Ліна Костенко: Навчальний посібник-хрестоматія / Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека» (Кіровоград: Степова Еллада, 1999).

2. **Навчальний посібник, присвячений вивченню в школі творчості окремого письменника.**

Орієнтовні складові такого посібника: 1) біографія письменника, написана як цілісний та захоплюючий (бажано!) нарис, що **відкриває** для читача (вчителя, учня) письменника як видатну особистість. Важливо також, щоб нарис створював **образ епохи**, в яку жив і творив митець; 2) розділи, присвячені окремим творам. Їх структура має бути довільною, визначатися особливостями твору. Але кожний з таких розділів обов'язково має пропонувати: а) оптимально виважену та добре роз'яснену методичну «стратегію і тактику» вивчення твору; б) аналіз твору, здійснений за методикою повільного прочитання.

Орієнтиром для такого типу посібників може бути книжка Григорія Ключека «Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація» (Київ, «Освіта», 1998).

3. **Монографічний розгляд окремого «програмового» твору**, зорієнтований на шкільну аудиторію – як на вчителя, так і на учня. Вони можуть публікуватися окремими виданнями, але цілком можливо і навіть бажано, щоб з них компонувалися окремі збірки.

Функція таких видань полягає в тому, що вони формують дискурси стосовно видатних творів української літератури, стимулюють у представників літературознавчої науки інтерес до роботи в мало розвинутому і поки що мало популярному в нас жанрі аналізу окремого твору. Їхня освітньо-навчальна функція є надзвичайно важливою і навіть багато в чому вирішальною для піднесення якості літературної освіти, бо йдеться про створення дискурсів, які через посередництво вчителя та учня трансформуються на рівень уроку, навчального процесу.

Орієнтиром для такого типу навчальних посібників може бути книга Ю. Лотмана «Роман А.С. Пушкіна «Евгеній Онегин». Відомий літературознавець не тільки глибоко проаналізував роман, відкривши у його внутрішньому світі

багато нового й цікавого для читача, а й створив живий, деталізований аж до побутових штрихів образ епохи. Саме з таких видань учитель матиме змогу черпати новий для себе фактичний матеріал, який надаватиме його урокам так необхідної їм інформативної свіжості.

Цікаві літературознавчі дослідження, адресовані вчителям та учням, можна здійснити на матеріалі рідної класики. Завдяки талановитій інтерпретації такі, на перший погляд, звичайні оглядові теми, як «неокласики», «Розстріляне Відродження», «Празька поетична школа», «шістдесятники» здатні перетворитися на видатні, сповнені глибокого та емоційно зворушливого змісту, знакові явища. Проблема полягає у залученні до цієї роботи талановитих учених та педагогів.

Такого якісного дискурсу, який би в інформаційно-науковому та методичному планах «живив» шкільну літературну освіту, у нас фактично ще не було.

Важливо відзначити, що якість такої супровідної літератури визначається її читабельністю, яка уміло згармонізована з її науково- методичним змістом.

Велику роль у наданні наукових та методичних послуг учителям-словесникам можуть надати спеціалізовані **освітні електронні сайти**, – їх утворення та обслуговування можуть взяти на себе відповідні університетські кафедри та кафедри інститутів післядипломної педагогічної освіти. Обсяг таких послуг може бути широким – від обміну методичним досвідом у вивченні окремих творів до різного роду обговорень та дискусій з актуальних проблем літературної освіти.

Інша ніша, заповнення якої в часи, коли рівень «комп'ютеризації» сучасного учня підвищується з року в рік, потребує окремої уваги, – **аудіовізуальна навчально-освітня продукція**, неосяжні перспективи якої поки що нами недостатньо усвідомлюються.

Такими мені бачаться перспективи «шкільного» літературознавства.

То ж до роботи, шановні колеги!

*Ольга Николенко,
д. филол. н., проф.*

СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

У статті розглядаються проблеми реформування літературної освіти в Україні, шляхи активізації читацького інтересу учнів та їх входження в сучасний світ через мистецтво слова. Особливу увагу приділено висвітленню концептуальних засад нової програми зі світової літератури 2012 року і формуванню здібностей творчого читання в українських школярів.

Ключові слова: Концепція літературної освіти в Україні, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, програма зі світової літератури, творче читання.

В статье рассматриваются проблемы реформирования литературного образования в Украине, пути активизации читательского интереса учащихся и их входение в современный мир через искусство слова. Особое внимание уделено концептуальным